

Андрій Грубінко,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Тернопільського національного
економічного університету

Анна Кучер,
студентка юридичного факультету
Тернопільського національного
економічного університету

ЮРИДИЧНИЙ СТАТУС ПОДРУЖЖЯ В ДАВНЬОАФІНСЬКІЙ СІМ'Ї

Здійснено спробу висвітлити особливості правового статусу подружжя в сім'ї у Стародавніх Афінах. Розкрито правомочності, підстави обмеження прав і свобод жінки згідно зі звичаєвим правом і законів в Стародавніх Афінах. Показано відмінності її статусу від статусу чоловіка. Окрему увагу приділено питанням спадкування жінки за давньоафінським правом.

Ключові слова: шлюбно-сімейні відносини, подружжя, дружина, чоловік, Стародавні Афіни, юридичний статус.

Грубінко А., Кучер А.

Юридический статус супругов в древнеафинской семье

Предпринято попытку представить особенности юридического статуса супругов в семье в Древних Афинах. Раскрыты правомочия, основания ограничения прав и свобод жены согласно обычного права и законов в Древних Афинах. Показано различия ее статуса от статуса мужа. Особое внимание уделено вопросам наследования жены за древнеафинским правом.

Ключевые слова: брачно-семейные отношения, супруги, жена, муж, Древние Афины, юридический статус.

Hrubinko A., Kucher A.

Legal status of married couple in Ancient Athenian's family

The article attempts to highlight the peculiarities of the legal status of married couple in a family of Ancient Athens. Authority, grounds for limiting rights and freedoms of wife in accordance with customary law and laws in Ancient Athens are revealed. The differences between her status and her husband's status are shown. Particular attention is paid to the issue of inheritance of a woman under the Ancient Athenian law.

Keywords: marriage-family relations, married couple, wife, husband, Ancient Athens, legal status.

Актуальність статті та постановка наукової проблеми. Виступаючи як результат творчої діяльності у сфері права, правова культура є нежиттєздатною без пізнання і запозичення всього кращого з її історії. Опіраючись на цю тезу, необхідно розглядати правову культуру, зокрема у сфері розвитку шлюбних відносин як узагальнення правового досвіду минулих тисячоліть та століть. У зв'язку з цим постає інтерес до пізнання передумов формування і розвитку сучасної системи правового регулювання шлюбно-сімейних відносин, зокрема шляхом аналізу юридичного статусу подружжя у Стародавніх Афінах. Демократичні інститути Стародавніх Афін при всій їх історичній обмеженості та віддаленості в часі стали важливим інтелектуальним стимулом розвитку демократичної державності подальших епох, були водночас продуктом розвитку та чинником вдосконалення суспільної організації в цій стародавній державі, а правові досягнення давньогрецької культури не втрачають своєї актуальності в сучасних умовах розвитку правової держави та громадянського суспільства в Україні, що й зумовило актуальність обраної теми дослідження.

Мета статті – показати особливості юридичного статусу дружини в шлюбно-сімейних відносинах Стародавніх Афін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науково-теоретичну основу статті становлять праці провідних вчених у сфері історії держави і права зарубіжних країн, теорії права та цивільного права, зокрема напрацювання українських дослідників Л. М. Бостана, В. П. Глиняного, А. В. Грубінка, П. П. Захарченка, В. В. Орленка, А. І. Кормич, В. С. Макаруча, Д. А. Шигаль та інших. Серед зарубіжних вчених виділимо А. Бернарда, Т. Блаватську, Г. Бермана, Ф. Велішского, О. А. Жидкова, Х. Саггса та ін.

© Андрій Грубінко, Анна Кучер, 2018

Виклад основного матеріалу дослідження. Стародавні Афіни являли собою один з найяскравіших прикладів давньогрецької рабовласницької демократії, адже характеризувалися як замкнута та тісно пов'язана політична і релігійна система, в якій розпад шлюбів розглядався як серйозний виклик існуванню самого суспільства. Хоча до наших днів збереглося небагато відомостей про юридичний статус подружжя в Стародавніх Афінах, достовірно відомо, що шлюб був невід'ємним компонентом давньоафінської ідентичності та соціальної структури через його цінність у процесі продовження роду і виховання законослухняних громадян Афінської держави [1, с. 132].

Народження дитини у законному шлюбі дозволяло давньоафінському громадянину мати широкі права в громадському та сімейному житті – планувати шлюби родичів по жіночій лінії як глави домогосподарства, претендувати на майно тощо. Загалом в давньоафінській державі усталеним був погляд на шлюб як на реальний засіб одержання для себе законних спадкоємців [2, с. 64]. Хоча в періоди демографічного спаду народжуваності серед населення навіть ця роль була ослаблена законами, які надавали громадянство дітям наложниць та іноземців, тим самим принижуючи статус дружини. Біологічний розподіл на статі і його соціальні наслідки прокоментував Ксенофонт: «Бог пристосував природу обох статей з народження: природу жінки – для домашніх турбот, а природу чоловіка – до зовнішніх. Тіло і душу чоловіка він створив так, щоб він міг переносити жар, холод, подорожі й військові походи, тому він призначив йому працю поза домом. А тіло жінки він створив менш придатним до цього..., тому призначив їй домашні турботи» [2, с. 71]. Приниження жінок мстило за себе і принижувало самих чоловіків: афінянки, не дивлячись на нагляд, знаходили можливість обманювати своїх чоловіків, а ті, соромлячись виявляти свої почуття перед дружинами, змушені були розважатись з гетерами. Так, поруч з одношлюбністю і гетеризмом з'явилося перелюбство, яке було заборонене і суворо каралося, але викоринити його безумовно не могли.

Суспільна поведінка жінки в Стародавніх Афінах детально регламентувалася правом. Зокрема, ще Солон видав закони щодо виїзду жінок за межі міста, їх траурного одягу, участі в святах, забороняючи безлад і непоміркованість. Він дозволяв жінкам при виїзді за межі міста брати з собою не більше трьох гіматіїв (накидок з тканин), їжі й води не більше, ніж на обол (монета вартістю 1/6 драхми), мати кошчок не більше ліктя (одиниця виміру довжини від ліктевого суглоба до кінця витягнутого середнього пальця руки), відправлятися вночі в дорогу лише при наявності на возі ліхтаря. Він заборонив жінкам дряпати собі обличчя, бити себе в груди, вживати складні причитання, влаштовувати істеріку на похоронах [4, с. 39].

Жінка, не маючи громадянських прав, і в домі займала досить скромне місце. Вона зазвичай не мала права бути присутньою на сімейній трапезі (особливо якщо в домі були гості), проводячи час у спеціально відведеній їй частині будинку – гінекеї. З дому одружена жінка могла виходити лише у супроводі рабинь, євнухів, прикривши обличчя і голову плащем. Один з ораторів сказав: «Якщо жінка виходить на вулицю, вона має бути у такому віці, щоб запитували, не чия вона дружина, а чия матір» [5, с. 145]. Становище одруженої еллінки було об'єктивно підпорядкованим, а коло дозволених їй інтересів обмежувалось стінами дому (навіть не всього, а гінекеї – його жіночої частини). Їй категорично заборонялось відвідувати театральні вистави та інші громадські акції. Закони і звичай жорстко регламентували поведінку одружених афінських жінок, практично позбавляючи їх елементарних можливостей компенсації дефіциту чоловічої ласки. Поведінка чоловіка за межами дому жінок цікавити не повинна. Жінку часто називали «ойкуруемою», що означало щось середнє між знаряддям для дітородіння і річчю для догляду за господарством. До шлюбу афінянки жили в затворництві, лише зрідка виходячи з дому для участі в релігійних церемоніях. Та й після шлюбу чим рідше показувалися жінки на людях, тим більше гордилися ними батько й чоловік. Незважаючи на бурхливий розвиток демократії, в Афінах жінки мали не більше політичних прав, ніж раби. Протягом усього життя вони перебували у повному підпорядкуванні найближчому родичеві чоловічої статі [6, с. 74].

Організація шлюбу для кожної доньки розглядалася як зобов'язання її батька, що передбачало збирання їй приданого та підбору підходящого нареченого. Оскільки давньоафінський батько не тільки вибирав майбутнього чоловіка для своєї доньки, але й свого зятя, шлюби в Стародавніх Афінах, зазвичай, влаштовувалися на зустрічі батьків молоді пари, виходячи з потреб та найкращих інтересів старших чоловіків. На практиці чимало батьків були більше зацікавлені у розширенні своєї справи чи у створенні союзу між сім'ями, ніж у пошуку доброго та люблячого чоловіка для своїх доньок. У той же час молоді чоловіки, що бажали вступити в законний шлюб, шукали наречену з родини, яка була йому політично корисною або на яку можна було б розраховувати, щоб отримати придане та фінансову підтримку з боку родини нареченої [6, с. 78].

Середньостатистичний давньоафінський чоловік вперше одружувався на початку тридцяти років, а дівчатам перед весіллям могло бути лише по чотирнадцять або п'ятнадцять років. Загалом вступ у шлюб в Афінах вважався обов'язковим, але безшлюбність жодним чином не каралася [7, с. 42].

Глава сім'ї (з гр. *kyrios* – «пан», «наглядач») ніс відповідальність за дружину і дітей, тому вони знаходилися в його повній владі, проте права на їхнє життя і смерть в Афінах він ніколи не мав. У разі смерті чоловіка без заповіту вдова і діти переходили під владу (опіку) призначеного їм опікуна, хоча вдова користувалася правом повернутися до свого господаря, який видав її заміж [8, с. 121].

Найповніше влада глави сімейства виявлялася в реалізації майнових прав подружжя, адже він розпоряджався всім майном сім'ї, включаючи придане дружини. Після її смерті успадковувати його могли тільки її діти. Дружина могла укласти тільки дрібні угоди. Інші угоди для неї були заборонені та у разі їх укладення вважалися недійсними, оскільки вона перебувала під повною владою свого чоловіка [9, с. 198].

Глава сім'ї був також головою сімейного культу, що знайшло своє вираження в обряді визнання дітей від даного шлюбу своїми. Якщо виявлялося, що він був обманутий, він мав право «забрати» своє визнання назад [6, с. 79]. Для набуття статусу законно народженого відіграло важливу роль формальне укладення законного шлюбу, адже повноправним громадянином вважали в Афінах тільки ту людину, чий батько і мати були афінськими громадянами та проживали в законно оформленому шлюбі. Окрім того, в Афінах шлюб вважався законним, якщо батьки мали громадянство міста. Шлюби з метеками та іноземцями призводили до зменшення обсягу прав для народжених в такому шлюбі дітей та «пониження» їх соціального статусу, а іноді закінчувалися й переслідуваннями.

Обов'язкова умова законності шлюбу в Стародавніх Афінах – укладення шлюбного контракту з кором (опікуном) жінки. Придане було не обов'язковим для батька нареченої, але якщо її видавав заміж брат, він повинен був дати за неї певну частину майна сім'ї. Так само чинив і чоловік, вирушаючи на війну. У своєму заповіті він, зазвичай, вказував, яке придане виділяється ним для дружини у випадку його смерті.

Також існувала інша форма укладення шлюбу, яка мала місце у випадках, коли виходила заміж спадкоємиця або одружувався усиновлений. У цих випадках шлюб оформлявся в суді чи у присутності урядовців. Дівчина-спадкоємиця, якщо у батька не було синів, мала вийти за найближчого кровного родича, щоб успадковане нею майно не потрапило до чужого роду. Оскільки підготовка приданого мала наслідком часто великі фінансові затрати батька чи брата нареченої, не дивно, що чоловіки часто не хотіли мати дочок. Коли покоління збільшувалося, дочки отримували значно менше матеріальних цінностей своїх родин, ніж сини, і тому вони мали менше сприяти створенню нової сім'ї в кожному новому поколінні. Іноді придане дружини становило не менше 20% від багатства її нового чоловіка, але зазвичай це було набагато менше, часто менше 10%, і навіть не отримав би достатнього доходу для покриття витрат на дружину у родині [10, с. 226].

Придане забезпечувало жінці певну безпеку, якщо її чоловік помирає або розлучався з нею, і надавало їй реальну можливість вступити в повторний шлюб, якщо вона була достатньо молодою, а якщо цього не сталося, це давало трохи стимулу для того, хто б був готовий прийняти її. Придане певною мірою давало дружині більшу владу у правовідносинах з іншою стороною подружжя, адже це дозволяло впливати на чоловіка та підкоряти своїй волі. Якщо її життя ставало нестерпним з чоловіком, вона мала право піти, змусивши його продати достатньо майна, щоб одержати кошти, необхідні для повернення приданого. Зрештою, придане було певним стимулом для нареченої зберігати інтерес до шлюбу та її чистоту [11, с. 231].

Пережитком старих додержавних звичаїв була традиція укладення шлюбів між кровними родичами. Шлюб між дядьком і племінницею був звичайним явищем. Так, давньогрецький історик Непот повідомляє про одного давньоафінського політичного діяча, який «був одружений на своїй єдинокровній сестрі ... Він вступив в цей шлюб, швидше за все, підкоряючись звичаям, ніж любові, бо в афінян дозволяється брати в дружини сестру, якщо вона походить від того ж батька, але від іншої матері» [3, с. 121].

Для чоловіків розлучення допускалося, для жінок, які займали підлегле становище, практично реалізувати це право було досить складно. Спадкування здійснювалося згідно із законом та заповітом. Згідно із законом, спадкоємцями першої черги були сини [12, с. 102]. Дочки могли отримати спадщину лише за відсутності синів померлого. Позашлюбні діти спадкоємцями не були. Чоловік мав право на розпорядження приданим дружини, але власницею його залишалася жінка. Воно переходило у спадщину до дітей. Для забезпечення цілості майна встановлювали заставу майном чоловіка. Якщо подружжя не мало дітей, придане після смерті жінки поверталася до батьків або її спадкоємців. Предметами особистого вжитку жінка мала право розпоряджатися сама. При відсутності спадкоємців успадковували бічні родичі.

Відомим було усиновлення (удочеріння), на яке мали право повноправні дієздатні громадяни, які були бездітними або мали тільки доньок. Усиновлювати можна було при житті чи в заповіті. Якщо в усиновителів потім народжувався син, усиновлення залишалася дійсним. Усиновлений мав рівні права з рідними дітьми. Не мав право на усиновлення той громадянин, який сам був усиновленим. Усиновлення могло бути розірваним тільки за взаємною згодою обох сторін. Усиновлений міг розірвати ці стосунки і в односто-

ронньому порядку, але у такому випадку він повинен був залишити усиновителю свого сина. Поширена була й опіка над неповнолітніми, жінками та душевнохворими шляхом запису у заповіті або за рішенням держави. Опікун повинен був утримувати підопічного, забезпечити навчання та здобуття професії, захищати його інтереси, управляти його майном. За невиконання або недобросовісне виконання обов'язків опікун ніс відповідальність. Притягати до такої відповідальності могли родина підопічного або архонт. Опіка закінчувалася з досягненням підопічного 18-річного віку (для чоловіка), а для дівчини – з одруженням. Опікун звітував про свою діяльність. Протягом п'яти років після припинення опіки підопічний мав право оскаржити дії опікуна [13, с. 142].

Шлюбний вік зазвичай для чоловіків складав 18 років, для жінок – 14. Шлюб укладався за договором між нареченим і головою сім'ї нареченої. Наречений був зобов'язаний сплатити за наречену викуп [12, с. 101]. Дружина була для афінянина, окрім дітонородження, не більше, ніж старшою служницею. Вона мала право залишити свій будинок лише для того, щоб допомогти підготуватися до пологів сусідці, відвідати весілля або похорони, або взяти участь у релігійних святах. Афінська жінка не мала ні політичних, ні громадянських прав. Її долею було домашнє господарство, і стіни вдома обмежували доступний їй світ. Афіняни вихвалялись тим, що їхні дружини виходять на вулицю тільки на великі свята (прямуючи до храму), або що їхні дружини так добре виховані, що соромляться бачити будь-якого стороннього, в тому числі і своїх родичів. Жінка була позбавлена прав здійснювати від свого імені юридичні акти, в тому числі і такі, як укладення шлюбного договору. Це було справою її батька, а за відсутності батька – старшого брата. Законним представником інтересів заміжньої жінки був її чоловік. Він же мав підшукати своїй розведеній дружині нового чоловіка. Саме розлучення для чоловіка було порівняно легким. Достатньо було закликати свідків і дати «розлучення» дружині. Якщо причиною розлучення не була неналежна поведінка дружини, чоловік повинен був повернути їй придане. Він також міг пробачити дружину, але йому загрожувало позбавлення громадянських прав. Дружина, бажаючи розлучення, повинна була звернутися з письмовою скаргою до архонта, який вирішував цю справу. Чоловік також міг видати свою дружину заміж за іншого чоловіка, але тільки за її згодою. Багатоженство не допускалося, але чоловік міг співжити з рабинею, оскільки такі стосунки не мали правових наслідків [12, с. 102]. У шлюбі дружина перебувала під владою не тільки чоловіка, але й батька чи кіріоса [9, с. 102].

Закон вимагав від дружини суворої цнотливості, адже в іншому випадку чоловікові дозволялося вигнати її з дому і в своєму подальшому житті вона не могла ні прикрашатися, ні входити в храм, щоб, як говорили, не спокушати інших. При порушенні жінкою цієї заборони перший зустрічний був зобов'язаний розірвати на ній плаття, зняти з неї прикраси і побити [6, с. 81]. Натомість для чоловіка не вважалося чимось незвичайним мати коханок і не тільки рабинею, але й гетер. У багатих будинках містилися справжні гареми.

Якщо в доперікловський період у Стародавніх Афінах жінка була безправною, то в часи Перікла та Еврипіда можна бачити участь жінки в духовному житті того часу, особливо у сфері виховання. В художніх творах збільшилась кількість жіночих образів. Це підтверджує, що в жінці стали бачити людину. Тривають дискусії про право жінок на освіту в Стародавніх Афінах. Платон вводить у поняття духовного виховання жінок деякі спартанські риси. Якщо з його системи викинути приписи, що стосувались виховання жінок-стражів, то ті вимоги, що залишилися, складуть основу освіти жінок того часу. Реалізація цієї програми виховання не лише можлива для жіночої натури, а й бажана. В епоху еллінізму самостійність жінок помітно зростає. Цьому сприяв розвиток поглядів деяких філософських напрямків, насамперед стоїцизму, який виголошував рівноправність чоловіків і жінок. У цей час були створені й сприятливіші умови для отримання жінками освіти. Вони мали право на здобуття ряду професій. У період еллінізму дівчата змагаються, як і юнаки, у поетичній декламації під музичний акомпонемент чи без нього. В інших місцях, зокрема на островах Еоліди, програма цих змагань не копіювала програму хлопців – там були специфічно жіночі пункти, в яких жив дух сапфічної освіти. Теофраст повідомляє, що існували конкурси краси на Лесбосі й Тенедосі. Існували змагання урівноваженості й мистецтва домоводства [2, с. 145].

Визнаючи суворість і примітивізм сімейного права у греків, слід все ж пам'ятати, що сім'я залишалась для них непорушним і поважним інститутом. Подружнє кохання і вірність знайшли відображення у міфах, поезії, історичних пам'ятках стародавніх греців. Захоплюючі образи еллінських жінок живили шедеври древньогрецького мистецтва. Класичні приклади відданості й кохання одне до одного Одісея і Пенелопи, Гектора і Андромахи, Перікла та Аспасії свідчать про красу і тривалість шлюбних зв'язків.

Висновки. Отже, характерною ознакою шлюбно-сімейних відносин в Стародавніх Афінах була їх індивідуалізація, адже в Античному світі сім'я почала розглядатися як своєрідний союз вільних людей, що підтверджується досить розвиненою системою сімейного права, яка доповнювала існуючу ще на той час сукупність давніх родових звичаїв і традицій. Аналізуючи статус подружжя в Стародавніх Афінах з право-

вої точки зору, варто наголосити на відсутності рівності чоловіка і дружини. Чоловік фактично владарював над жінкою в шлюбі, що пізніше було активно сприйняте християнством і західноєвропейською традицією, яка залишалася пануючою в світі до середини XIX ст. Мислителі, законодавці Стародавніх Афін визнавали значимість сім'ї, важливість сімейних відносин та їх регулювання, розглядали сім'ю як головний інститут суспільства, який виконував функцію продовження роду.

Сім'я як фундаментальний інститут Стародавньої Греції був надзвичайно важливим елементом держави, адже від нього залежало майбутнє суспільства. Сім'я впливала на економічний і релігійно-естетичний розвиток усього поліса. Шлюб в Афінах вважався обов'язковим, але безшлюбність не мала жодних правових санкцій. Вона засуджувалася лише морально, розглядалася серйозним порушенням лише релігійних традицій, хоча внаслідок безшлюбності особа не втрачала громадянські й політичні права.

Список використаних джерел

1. Bauslaugh R. A. *The Concept of Neutrality in Classical Greece* / R. A. Bauslaugh. – Berkeley : University of California Press, 1991. – 316 p.
2. Bernard A. *Guerre et Violence dans la Grece Antique. Histoires* / A. Bernard. – Hachette Litteratures, 1999. – 452 p.
3. Saggs H. W. F. *Civilization Greece and Rome* / H. W. F. Saggs. – New Haven and London : Yale University Press, 1991. – 352 p.
4. Дашковська О. Р. *Жінка як суб'єкт права в аспекті гендерної рівності: моногр.* / О.Р. Дашковська – Х. : Право, 2005. – 224 с.
5. Берман Г. *Западная традиция права: Эпоха формирования* / Г. Берман. – М. : Изд-во МГУ, 1998. – 624 с.
6. Гіро П. *Побут і звичаї древніх греків* / П. Гіро. – Смоленськ : Русич, 2002. – 125 с.
7. Бирюков М. М. *Европейское право* / М. М. Бирюков. – М. : Омега-Л, 2006. – 128 с.
8. Ткаченко В. В. *Історія Стародавнього світу (Первісне суспільство, Стародавній Схід, Греція та Рим)* / В. В. Ткаченко. – Чернігів, 1998. – 247с.
9. Велишкій Ф. *Історія цивілізації: Побут і звичаї стародавніх греків і римлян* / Ф. Велишкій. – М. : ЕКСМО-Пресс, 2000. – 198 с.
10. Грубінко А. В. *Права жінок у філософсько-правовій думці і практиці: зарубіжний і вітчизняний досвід* / А. В. Грубінко // Форум права. – 2013. – №1. – С. 221–228.
11. Кирилюк Ф. М. *Історія зарубіжних політичних вчень Нової доби: навч. посіб.* / Кирилюк В.Ф. – К. : Центр учб. літ-ри, 2008. – 414 с.
12. Грубінко А. В. *Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб.* / Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2014. – 656 с.
13. Макачук В. С. *Загальна історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб.* / В.С. Макачук. – К.: Атіка, 2006. – 680 с.

References

1. Bauslaugh, R. A. (1991). *The Concept of Neutrality in Classical Greece*. Berkeley : University of California Press.
2. Bernard, A. (1999). *Guerre et Violence dans la Grece Antique. Histoires*. Bernard : Hachette Litteratures.
3. Saggs, H. W. F. (1991). *Civilization Greece and Rome*. New Haven and London : Yale University Press.
4. Dashkovska, O.R. (2005). *Zhinka yak subiekt prava v aspekti hendernoї rivnosti*. Kharkiv : Pravo.
5. Berman, H. (1998). *Zapadnaia tradytsiia prava: Эpokha formirovaniia*. Moskva : Izdatelstvo MHU.
6. Hiro, P. (2002). *Pobut i zvychai drevnikh hrekiv*. Smolensk : Rusych.
7. Byriukov, M. M. (2006) *Evropeiskoe parvo*. M. : Omeha-L.
8. Tkachenko, V. V. (1998). *Istoriia Starodavnoho svitu (Pervisne suspilstvo, Starodavnii Skhid, Hretsiiia ta Rym)*. Chernihiv, 1998.
9. Velishkii, F. (2000). *Istoriia tsyvilizatsii: Pobut i zvychai starodavnikh hrekiv i rymlian*. Moskva : EKSMO-Press.
10. Hrubinko, A. V. (2013). *Prava zhinok u filosofsko-pravovii dumtsi i praktytsi: zarubizhnykh i vitchyznianiі dosvid*. Forum prava, 1, 221–228.
11. Kyryliuk, F. M. (2008). *Istoriia zarubizhnykh politychnykh vchen Novoi doby*. Kyiv : Tsentр uchbovoi literatury.
12. Hrubinko, A. V. (2014). *Istoriia derzhavy i prava zarubizhnykh krain*. Ternopil : Navchalna knyha – Bohdan.
13. Makarchuk, V. S. (2006). *Zahalna istoriia derzhavy i prava zarubizhnykh krain*. Kyiv : Atika.

Стаття надійшла до редакції 24.01.2018.